

11. Чернухін Є. Грецька рукописна спадщина в Києві. Історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст. / Є. Чернухін. – К. : Акви́лон-Прес. – 2002. – 326 с.

УДК 94(477.8) «1944/1964»

Анатолій Шваб,
Наталія Мащенко

Виховна робота в школах західних областей УРСР в повоєнний час (на прикладі Ровенської області)

Розглядаються основні напрямки виховної роботи в повоєнний період у школах західноукраїнського регіону на прикладі Ровенської області. Аналізується процес формування піонерських і комсомольських організацій, гурткова робота, методи здійснення антирелігійної пропаганди.

Ключові слова: загальноосвітня школа, виховна робота, антирелігійна пропаганда, піонери, комсомольці, Західна Україна, Ровенська область.

Шваб Анатолий, Мащенко Наталия Воспитательная работа в школах западных областей УССР в послевоенное время (на примере Ровенской области).

Рассматриваются основные направления воспитательной работы в школах западноукраинского региона в послевоенный период на примере Ровенской области. Анализируется процесс формирования пионерских и комсомольских организаций, секционная работа, методы осуществления антирелигиозной пропаганды.

Ключевые слова: общеобразовательная школа, воспитательная работа, антирелигиозная пропаганда, пионеры, комсомольцы, Западная Украина, Ровенская область.

Schwab Anatoliy, Maschchenko Natalia Educational work in USSR west regions schools during post-war period (on Rivne region example).

The main directions of educational work in schools of the western regions of the USSR in post war period are considered. It was found out, that educational work in Rivne region schools had an ideological orientation. Her goal was to form a "new Soviet man, who obeyed the interests of the collective. This policy was implemented by the authorities through the introduction of pioneering and Komsomol organizations in schools, involvement of pupils in socially useful work, the implementation of anti-religious propaganda.

Key words: general education school, educational work, anti-religious propaganda, pioneer, Komsomol, west Ukraine, Rivne region.

Постановка наукової проблеми та її значення. З початку 1944 р. шкільництво західноукраїнського регіону опинилось в нових реаліях. Наслідком другої хвилі радянзації стала зміна структури системи освіти, запровадження нових навчальних планів і предметних курсів, втілення закону «Про загальне обов'язкове навчання». Формуючи типову модель шкільної системи, радянська влада приділяла виховній роботі серед учнівської молоді особливу увагу. Висвітлення даної теми має особливе значення з огляду на дискурс щодо реформування сучасної школи, що відбувається нині в українському суспільстві.

Аналіз публікацій з цієї проблеми. Серед напрацювань істориків, що студіювали окремі аспекти виховної роботи в школах повоєнного періоду слід відмітити роботи А. Бондаря [1], М. Моторнюка [2], О. Гаврилюка [3], С. Герегової [4], Н. Красножон [5], С. Сворака [6], Л. Романець [7], І. Романюка [8] та ін.

Метою статті є комплексне дослідження форм і методів виховної роботи в загальноосвітніх школах повоєнної Рівненщини.

Виклад основного матеріалу й отриманих результатів дослідження.

Освітньо-виховна політика радянської влади в західноукраїнських областях, насамперед була спрямована на те, щоб всі діти відвідували школу. Там вже з раннього віку вони ставали частиною відлагодженої системи ідеологічно-пропагандистської роботи. Основними елементами цієї системи були піонерські та комсомольські організації, різноманітні виховні заходи, інститут класного керівництва, гурткова робота і антирелігійна пропаганда.

Значний виховний вплив покладался на жовтеньські, піонерські і комсомольські організації. Це

організації патріотичного зразка, які перебували під потужним і безпосереднім кураторством КПУ. Вони охоплювали школярів всіх вікових категорій з метою виховання в учнів радянського патріотизму, любові до партії Леніна – Сталіна. Фактично ж, мета дитячих і молодіжних спілок – сформувати кероване юнацтво, готове швидко, без роздумів, виконувати накази комуністичної партії. Виховання радянського громадянина розпочиналось одразу зі шкільної парти. Учні початкових класів 7–9 років об'єднувались в групи жовтенят – зірочки, що підпорядковувались піонерській дружині школи. Шефство над жовтенятськими зірочками здійснювали досвідчені піонери чи комсомольці. Діяльність дитячої організації проходила переважно в ігровій формі [9, с. 101].

Головним завданням піонерської організації було комуністичне виховання дітей та підлітків. В піонери, як правило, приймали дітей віком від 9 років. В піонерській організації спілці учні перебували до 13–14 років – часу, відколи починався прийом в комсомол [10]. Таким чином, створювалась неперервність у творенні радянської людини з комуністичним світоглядом. Формально прийом у піонери здійснювався на добровільній основі, однак фактично всі школярі, досягши певного віку, мали стати членами піонерської організації. Прийом до дитячої спілки здійснювався урочисто: в день радянської армії чи інше державне свято, проводили посвяту. Другокласники, тримаючи червоні краватки, давали обіцянку бути вірними ленінцями [11, арк. 60].

На західноукраїнських землях в перші повоєнні роки поступ у чисельному зростанні піонерських і комсомольських організацій був не надто динамічний. Засновані на комуністичній ідеології, ці організації не мали в регіоні широкої соціальної бази. Молодь Західної України, і Рівненщини зокрема, вихована на засадах релігійності і українських духовних традицій, ідейно близькими вбачала принципи юнацьких організацій, що сповідували християнську мораль і сприяли патріотичному вихованню. З-поміж них найбільшу популярність з довоєнних часів мав «Пласт», що був центром культурного і фізичного виховання молоді Рівненщини. Пластові гуртки активно діяли до 1939 р. в Рівному, Острозі, Здолбунові, Тучині і Межиричах [12, с. 65]. Значну роль у формуванні підростаючого покоління в міжвоєнний період відігравали також місцеві громадські організації «Рідна школа», «Просвіта», «Союз українок». Радянські патріотичні організації із зовсім іншими підходами та ідеями, сприймались юнацтвом Рівненщини як щось чуже, насажене «згори». Окрім того, цілком нівелювався принцип добровільності при вступі до піонерських і комсомольських організацій.

На заваді появи радянських організацій патріотичного зразка в перші повоєнні роки стояло націоналістичне підпілля, під контролем якого в деяких районах Ровенської області (Демидівському, Гошанському, Березнівському) перебували майже всі села [13, арк. 13, 21, 31]. З неймовірними потугами у 1944/1945 навчальному році в області вдалося організувати в деяких школах піонерські дружини, а піонерську краватку пов'язали 3 895 учням [14, арк. 92].

Ключову роль в питанні поповнення учнівських спілок покладали на вчителів. Проте й вони виявляли різну активність. Частина педагогів ставилась до створення організацій байдуже, тому якщо й пропонували дітям стати членами піонерської чи комсомольської організації, то тільки формально. Інша група вчителів виступала з позиції «і вашим і нашим»: в ході організації піонерської спілки на дітей не тиснули, проте хотіли показати позитивні результати своєї роботи. Зазвичай, вони педагоги просили надіслати до школи піонервожату, яка й займалась організацією піонерської справи. Були й такі педагоги, в основному члени КП(б)У, що всіляко прислуговувались владі тому використовували найрізноманітніші прийоми поповнення піонерських і комсомольських рядів: школярів замикали в класах після уроків і тримали без їжі до вечора, відбирали шкільні підручники, ставили незадовільні оцінки чи навіть били [15, арк. 20].

Одним зі способів збільшення показників піонерії було зарахування в піонери без відома школярів. До прикладу в селі Красільно Острозького району вчитель запрошував учнів до класу і змушував записуватись в піонери. Хто рішуче відмовлявся – крутив за вуха, брав за волосся і бив головою об стіл, погрожував, що вижене зі школи. Аналогічні способи поповнення піонерських дружин зустрічались в інших селах району: Петушках, Повці Великій, Уїздцях, Залав'ї, Яловичах [15].

Основною складовою піонерської організації була піонерська ланка. На заняттях у ланці учні колективно читали книжки, проводили ігри. Безумовно, більшість заходів мала ідеологічно-виховне забарвлення. На зборах піонерських дружин йшло обговорення таких тем як «Піонер, не втрачай ні хвилини!», «Волга – велика російська ріка», «Дитячі та шкільні роки Леніна і Сталіна», «Любите, изучайте русский язык!», «Великі будови комунізму» [16, арк. 128].

Перед комсомольською організацією ставились завдання виховати молодь на ідеях марксизму-ленінізму і на традиціях революційної боротьби. Ці принципи, засвоєні в юний вік, живили свідомість роками і ставали міцною базою для нарощення комуністичних поглядів.

В комсомол приймали з 14 років, проте не як в піонери – гуртом, а на індивідуальній основі. Для подачі заяви необхідно було заручитись рекомендацією одного члена комуністичної партії чи двох комсомольців. Тим, чию заяву приймали, призначали співбесіду. Далі тривала підготовка до співбесіди, що включала в себе бездоганне знання уставу ЛКСМУ, прізвищ провідних комсомольських і партійних лідерів, важливих дат. Майже для всіх було обов'язковим питання: «Чому ти хочеш стати комсомольцем?». Якщо кандидат проходив співбесіду, йому вручали членський квиток. Ще одним своєрідним стимулом вступу до комсомольських рядів ставав той факт, що членство у комсомолі було необхідною умовою для вступу до ВНЗ [17, с. 7].

Формування комсомольського активу шкіл в перші повоєнні роки для органів радянської влади виявилось надважким завданням. Не в останню чергу така ситуація обумовлена політичним протистоянням українського національного підпілля з радянською владою, що не оминуло й освітні заклади. Один із лідерів ОУН Микола Лебедь різко висловлювався про діяльність радянської влади в Рівненській області: «Молодь, яка опинилась в школах, зіткнулась з більшовицьким нахабством – змушування споживати і перетравлювати більшовицьку ідеологію. Як засіб для цього при всіх школах й установах існують комсомольські організації, в які насильно заганяється молодь. З усіх усюдів доносяться скарги: всіх учнів, шантажуючи, тягнули в комсомол, залишилися тільки надзвичайно стійкі одиниці, яких шалено переслідують. Як бачимо більшовицькі наїзники змагають залізи своїм брудним московським чоботом в душу українському народові, а переважно молодому поколінню. А що народ всіма силами відбивається від цього – більшовики з люті скаженіють і хапаються за звирячі засоби» [15].

Керівництво ОУН розуміло, що основним резервом для майбутньої боротьби є національно свідомою молодь, оскільки вважали: «Хто має за собою маси, той виграє». Зважаючи на це, серед юнацтва області було розгорнуто широку пропагандистську і агітаційну роботу [18, с. 112].

Школярі Рівненщини дослухались до закликів ОУН, тому нерідко, зазнавали переслідувань з боку радянських органів влади. До прикладу дев'ятикласник Степанської середньої школи С. Велесик у 1950 р. був засуджений за те, що зустрічався з членами ОУН і був автором антирадянських віршів, в яких «зводив наклеп на радянську дійсність і дискредитував одного з керівників комуністичної партії» [19, с. 520].

Популярність серед учнівської молоді поглядів і переконань ОУН суттєво впливала на поширення комсомольського руху в області. В перший повоєнний навчальний рік комсомольський значок отримали лише 385 старшокласників області [20, арк. 92].

В наступні роки процес залучення учнів до піонерської та комсомольської організацій поживався. До 1947/1948 навчального року в 502 загальноосвітніх школах були створені піонерські дружини і в 69 з'явився комсомольський актив. Членами піонерських дружин стали 25 999 учнів, а членами ЛКСМУ – 1 320 старшокласників [21, арк. 126].

Відстежуючи динаміку становлення радянських учнівських організацій у 1947/1948 навчальному році, варто зауважити, що в міських і сільських школах області формування піонерського і комсомольського активу проходило по-різному. В міських школах створювати ці організації було простіше, з огляду на те, що учнями були переважно діти, направлених зі сходу УРСР кадрів. Зокрема, піонерські активи з'явилися в 31 із 34 міських загальноосвітніх шкіл і налічували 6 710 учнів (2 638 учнів семирічних і 4 072 учнів середніх шкіл). Отже, кожен другий учень загальноосвітніх шкіл у містах був членом шкільної піонерської спілки. Комсомольські дружини існували в усіх 28 середніх міських школах. До лав комсомолу вступило 894 старшокласники [21, арк. 127].

Навчальні заклади сільської місцевості у 1947/1948 навчальному році запроваджували молодіжні організації значно повільніше. Із 907 сільських шкіл лише 471 мала піонерські дружини і 41 – комсомольську організацію. Зі 107 семирічних шкіл піонерський актив вдалося організувати у 71, із 20 середніх шкіл – у 19. Піонерська спілка сільських шкіл області налічувала 18 383 учні, тобто кожен п'ятий учень був піонером [65, арк. 1]. Чисельність комсомольців у школах сільської місцевості була незначною – всього 426 учнів. Отже, попри переважаючу кількість учнів в сільських семирічних і середніх закладах, комсомольців тут було в два рази менше, ніж в міських школах [21, арк. 126].

Внаслідок утвердження радянської політичної системи в західноукраїнському регіоні та

подолання збройного опору українського національного підпілля, упродовж першої половини 1950-х рр. відбулось значне кількісне зростання піонерських і комсомольських рядів в школах області. До 1955 р. із 125 730 учнів загальноосвітніх шкіл 85 470 були піонерами і 12 245 – комсомольцями. З-поміж них, у сільських школах 52 032 учні були членами піонерських і 8 407 учнів – комсомольських організацій. Якщо в перші повоєнні роки піонерські і комсомольські учнівські організації формувались здебільшого в міських школах, то з другої половини 1950-х рр. чисельна перевага належала піонерам і комсомольцям сільських шкіл [22, арк. 51].

З початку 1960-х рр. в області практично реалізовано ідею про появу в кожному семирічному і середньому навчальному закладі піонерської і комсомольської організації. В 1959/1960 навчальному році в школах Рівненщини нараховувалось вже 825 піонерських дружин (69 429 членів) і 275 комсомольських організацій (8 281 членів). Втім, організація комуністичних дитячих та молодіжних спілок нерідко здійснювалась формально, в частині шкіл області вони існували тільки «на папері» [23, арк. 152].

Повсякдення піонерів і комсомольців наповнювала громадська діяльність. Вони брали участь у суботниках, недільниках, святкуванні державних свят та в суспільно-корисній праці. Стали традиційними змагання між класами і школами за звання кращого піонерського загону і піонерської ланки [24, арк. 116]. Безпосередніми комсомольськими обов'язками були організація зустрічей з комуністами і передовиками сільського і промислового виробництва, проведення читачьких конференцій, спортивних змагань і оглядів самодіяльності [24, арк. 101]. Окрім того, комсомольці створювали молодіжні бригади для ремонту шкіл і завою палива, будували теплиці при школах [16, арк. 128].

Звісно, більша частина таких ініціатив нав'язувалась школярству «згори». З іншого боку, очевидним було те, що в дітей нерідко виникав непривчений ентузіазм і готовність зробити свій внесок у розв'язання якоїсь проблеми.

Значна роль у системі виховання підростаючого покоління відводилась суспільно-корисній праці. Праця учнів була покликана виробити вміння та навички застосовувати теоретичні знання на практиці, виховувати в учнів «свідоме комуністичне ставлення до праці й суспільної власності», почуття радянського патріотизму, чесність, активність [25, с. 21]. А сформованість, дисциплінованість, працьовитість учнів повинні були стати чинниками укріплення соціалістичного устрою.

Однією із форм виховання в радянській школі стала організація гуртків. Гурткова робота теж несла ідеологічне навантаження і мала допомагати школярам не лише у навчанні, а й виховувати їх в дусі комуністичних ідеалів. Поштовхом для розгортання гурткової роботи в області стала постанова ЦК КП(б)У від 22 листопада 1946 р. «Про подальше поліпшення позакласної і позашкільної роботи з дітьми». Передбачалося створення сприятливих умов для появи і функціонування учнівських гуртків у всіх навчальних закладах. Перелік гуртків охоплював широке коло інтересів: від предметних, що поглиблювали знання зі шкільних дисциплін, до ручної праці і художньої самодіяльності [26, с. 111 – 114].

У 1947/1948 навчальному році гурткова мережа створена у 799 школах Рівненщини. Кожен третій учень області був гуртківцем. У формуванні позакласної гурткової роботи визначальними були наявність матеріально-технічної бази і кадровий потенціал. В організації гуртків першість тримали міські школи, адже в кожній з них було організоване позакласне дозвілля школярів. Краще матеріальне забезпечення сприяло розгортанню гурткової діяльності в усіх середніх школах в сільській місцевості. Не мали гуртків 4 зі 120 сільських семирічних шкіл. З огляду на технічні можливості найбільш неохопленими позакласною роботою були діти сільських початкових шкіл [21, арк. 126].

З початку 1960-х рр. найпопулярнішими серед школярів області були гуртки: хорові (1 020), юних натуралістів (752), фізкультурно-спортивні (586), мовно-літературні (579). Учні відвідували також музичні, фізико-математичні, танцювальні, драматичні, історичні гуртки [27, арк. 1 зв.].

В радянській освітньо-виховній системі школярі мали активно включатись до політичного життя. Кожна школа організовувала гурток з вивчення Конституції. Ажливе місце в ідеологічній роботі з учнями в радянській школі відводилось антирелігійній пропаганді. Боротьба з релігією стала вагомим складовою радянського політичного курсу. Варто зауважити, що рівень релігійності західних українців в повоєнний період був досить високим, тому проведення атеїстичної роботи серед дітей розпочиналось одразу зі шкільної парти. Вона охоплювала всі вікові категорії школярів.

Антирелігійна пропаганда в навчальних закладах області мала чітку систему, що включала декілька складових. Насамперед, вона реалізовувалась безпосередньо на уроках з предметів

гуманітарного і природничого циклу. Під час вивчення хімії, фізики, біології в ході проведення дослідів, практичних занять в учнів мав формуватись матеріалістичний світогляд [28, арк. 135]. Втім, атеїстичне виховання здійснювалось не лише на уроках. В позаурочний час учням проводили лекції, семінари атеїстичного змісту, атеїстичні ранки та вечори на теми «Сектантство і його реакційна суть», «Реакційна суть православ'я» тощо [29, арк. 21].

Одним із головних напрямків антирелігійної пропаганди стало поширення друкованої продукції атеїстичного змісту. Регулярно в навчальних закладах Ровенської області поширювались, а згодом обговорювались періодичні видання «Атеїст», «Радянська Україна», молодіжні видання «Сталінське полум'я», «Молодь України». У роботі з антирелігійного виховання широко застосовувалось радіомовлення, що з'явилось в школах із кінця 1950-х рр. [30, с. 106].

Політика антирелігійної пропаганди в школах не завжди давала бажаний результат. Системність антирелігійних заходів не мала адекватного сприйняття, особливо серед школярів сільських навчальних закладів. В 1965 р. керівництво Ровенського міського відділу народної освіти визнавало, що церква в області все ще залишалась впливовою установою. Тому не дивно, що в містах нерідко можна було зустріти не лише лояльних у релігійному відношенні учнів, а й вчителів [31, арк. 17].

Висновки. В післявоєнний період виховна робота в школах західноукраїнського регіону і Ровенської області зокрема, мала чітко визначений ідеологічний характер. Вона спрямовувалась на формування «нової радянської людини», що підкоряється інтересам колективу. Цю політику органи влади реалізовували через запровадження в навчальних закладах піонерських і комсомольських організацій, проведення гурткової роботи, залучення учнів до суспільно-корисної праці, здійснення антирелігійної пропаганди.

Джерела та література

1. Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967). Київ: вид-во Київського ун-ту, 1968. 227 с.
2. Моторнюк М. Школа і виховання нової людини. З досвіду діяльності партійних організацій України по перебудові роботи шкіл в напрямку зміцнення їх з життям. Львів: Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 1963. 164 с.
3. Гаврилюк О.Н. Радянська економічна і культурна життя західноукраїнського села другої половини 1940-х–1950-х рр. на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей). Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 1998. 178 с.
4. Герегова С.В. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х–перша половина 50-х XX ст.) автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2004. 22 с.
5. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. 17 с.
6. Сворак С.Д. Освіта в західноукраїнському регіоні в 1944–1964 роках: Деякі аспекти історії, політики і педагогіки. Київ: Правда Ярославичів, 1998. 40 с.
7. Романець Л.М. Організація і зміст навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах повоєнної України (1944–середина 1950-х рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2015. Том. 22. С. 118–125.
8. Романюк І.М. Ідеологізація культурно-освітньої сфери села у 50-ті–60-ті роки XX століття. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2004. № 1. С. 108–114.
9. Всесоюзная пионерская организация им. В.И.Ленина: документы и материалы (1920–1974). Москва: Молодая гвардия, 1974. 271 с.
10. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка» НАН України, 2004. 688 с. URL: <http://history.org.ua/Liber.UA/ehu/2.pdf> (дата звернення 17.04.2017)
11. Державний архів Рівненської області (далі Держархів Рівненської обл.), ф. Р-2, оп. 4, спр. 83
12. Візитів Ю.М. Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2008. 180 с.
13. Держархів Рівненської обл., ф. П-177, оп. 1, спр. 199
14. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп. 3, спр. 171
15. Електронний архів Українського визвольного руху. Збірка документів Миколи Лебеда «Суспільно-політичний огляд з Островецького району» URL: <http://avt.org.ua.php/viewDoc/9233> (дата звернення 5.04.2017)
16. Держархів Рівненської обл.), ф. Р-2, оп. 4, спр. 899
17. Несторова А. А. Комсомольские и пионерские организации в условиях реформирования общего образования во второй половине 1950-х–начале 1960-х гг. Автореф. дис. ... канд. ист наук: 07.00.02 / Тамбовський гос. тех. ун-т. Тамбов, 2015. 25 с.
18. Старжець В. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчителів та

- шкільної молоді (1944–1953 рр.) *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2016. Вип. 28. С. 109–120.
19. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2 / Упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. 612 с.
20. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп. 3, спр. 46
21. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп.3, спр. 108
22. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 4, спр. 624
23. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 4, спр. 923
24. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 6, спр. 53
25. Чертова К.М. Суспільно-корисна праця як чинник соціального виховання учнівської молоді (50–90-ті рр. XX ст.) *Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. Луганськ. 2013. № 11 (270). С. 21–24.
26. Керівні матеріали про школу / Упоряд. С.В. Бабич, В.О. Вікторов, С.П. Заволока. Київ: Радянська школа, 1972. 387 с.
27. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 4, спр. 1064
28. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 4, спр. 934
29. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 4, спр. 931
30. Кобетяк А.Р. Реалізація антирелігійної кампанії радянської влади на Острозчині у 50–80-ті рр. XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2011. Вип. 4. С. 99–110.
31. Держархів Рівненської обл., ф. Р-329, оп. 3, спр. 324.